

Monika Dąbkowska, Joanna Łuczak

Neogotycka siedziba szlachecka w Karnitach

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2, 163-168

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Monika Dąbkowska, Joanna Łuczak

NEOGOTYCKA SIEDZIBA SZLACHECKA W KARNITACH _____

W drugim ćwierćwieczu XIX w. w wielu krajach Europy dominującym prądem intelektualnym stał się romantyzm. W przeciwieństwie do rozmiłowanego w klasycznej harmonii i powściągliwości oświecenia, romantyzm wielił wszystko, co dziwaczne, dzikie i obce przez swą egzotykę. Przywrócony do życia pogardzany dotąd gotyk stał się ulubionym stylem epoki, która starała się na nowo odnaleźć jego uznaną atrakcyjność estetyczną i zastosować ją do wszelkiego rodzaju budowy świeckich i sakralnych. W nawrocie do gotyku widziano drogę uzdrowienia architektury i środek jej moralnego oddziaływania na społeczeństwo (Augustus Welby Northmore Pugin, John Ruskin, Wiliam Morris, Eugène Viollet-le-Duc), a formy gotyckie uznano za najbardziej odpowiadające istocie chrześcijaństwa. Przyczyny atrakcyjności romantyzmu wiązały się z doświadczeniami pokolenia, które przeżyło rewolucję przemysłową, agresywne działanie maszyn i fabryk. W *Kamieniach Weneji* (1853) John Ruskin stwierdził, że właśnie gotyk wytworzył najlepszą i najbardziej racjonalną architekturę, „jednakowo dobrze służącą pospolitym, jak i wzniosłym celom”¹. W ten sposób jednym z prądów estetycznych XIX w., stał się ukształtowany pod wpływem literatury preromantycznej i starożytnictwa neogotyck². W Polsce naśladował najchętniej kosmopolityczne formy zamkowe, a w zakresie detalu i zdobnictwa czerpał głównie z późnego gotyku angielskiego³. W tym stylu powstała duża liczba monumentalnych zespołów folwarcznych, siedzib szlacheckich.

Neogotyckie pałace-„zameczki” charakteryzowały się swobodnym zgrupowaniem baszt, galerii i ankwilowanych pawilonów oraz otoczeniem ze wszystkich stron parkiem krajobrazowym. W pierwszej połowie XIX w., romantyczne dążenie do malowniczości likwidowało stopniowo regularność układów architektonicznych. W rezydencjach zanikła tradycja podkowiastego założenia, a na przedpałacowym dziedzińcu pojawiła się zieleń w postaci wielkiego okrągłego lub owalnego klombu. Romantyczny kult przyrody spowodował zatem, iż sztywne podziały rezydencji na strefy ogrodowe i dziedzińcowe zastąpione zostały swobodnymi, naturalnymi formami zieleni⁴.

W północnej Polsce oraz na terenie dawnych Prus Wschodnich funkcjonował neogotyck wzorowany na realizacjach niemieckich. Tutaj jego popularność przysporzyła sporą liczbę dworów i pałaców wybudowanych lub przebudowanych w tym stylu. Do bardziej interesujących należy pa-

¹ *Teoretycy, artyści i krytycy o sztuce 1700–1870*, wybór, przedmowa i komentarz E. Grabska, M. Poprzęcka, Warszawa 1989, s. 485.

² *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, pod red. K. Kubackiej-Sulkiewicz, M. Bielskiej-Lach, A. Manteuffel-Szoroty, Warszawa 2002, ss. 276–277.

³ A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1963, s. 226.

⁴ *Ibidem*, s. 212. Projekty rozmaitych siedzib wiejskich drukowano na łamach ukazującego się od roku 1879 warszawskiego czasopisma „Inżynieria i Budownictwo”, w dziale „Budownictwo wiejskie”. Były to przeważnie wzory stosunkowo łatwe do realizacji, a przy tym odznaczające się efektywnością i malowniczością.

łac w Karnitach. Jest to obok Sorkwit, Jegławek czy też Langendorf (obecnie Sokolniki koło Gwardiejska – dawne Tapiawy na terenie obwodu kaliningradzkiego), jedna z siedzib szlacheckich będąca przykładem świetnej architektury neogotyckiej. Pałac naśladuje średniowieczne budowle obronne zarówno pod względem nawiązania do gotyckiego detalu architektonicznego, jak też poprzez zastosowanie form architektury gotyckiej, tj. wykusze, szczyty, ostre łuki, wieże komunikacyjne, czy wreszcie poprzez próbę oddziaływania rozczłonkowaniem i monumentalnością budynku.

Wieś Karnity położona jest na północny-zachód od Ostródy, nad jeziorami Kocioł i Karnickim. W czasach historycznych, jeszcze do II wojny światowej, była podzielona na dwie części: Gross Karnitten (Wielkie Karnity) i Klein Karnitten (Małe Karnity). W pierwszej był folwark dóbr karnickich, a w drugiej, nad jeziorem Kocioł, w otoczeniu angielskiego parku połączonego z lasem siedziba właścicieli – neogotycki pałac.

Dobra karnickie były w średniowieczu folwarkiem krzyżackim. Datuje się je na pierwszą połowę XIV w., w 1349 r. wymienione zostały w przywileju lokacyjnym wsi Bożęcín. W 1470 r. jako dobra ziemskie, wraz z innymi posiadłościami, zostały przekazane przez wielkiego mistrza rycerzowi zakonnemu Hansowi von Schönaichowi, dowódcy wojsk krzyżackich, jako wynagrodzenie za służbę w czasie wojny trzynastoletniej⁵. Siedziba pierwszego właściciela znajdowała się nie w Karnitach, ale w oddalonej kilka kilometrów na północny zachód wsi Boreczno. Do dóbr należało prawdopodobnie jeszcze kilka folwarków w okolicy. Nie wiadomo dokładnie, kiedy właściciele przenieśli się do Karnit, ani w jakim czasie został wybudowany pierwszy dwór. W rękach rodziny von Schönaich dobra karnickie znajdowały się przez prawie trzysta pięćdziesiąt lat⁶.

Po roku 1815 Karnity wraz z dobrami zostały sprzedane baronowskiej rodzinie von Albedyll⁷. Był to ród kurlandzki pochodzenia szwedzkiego, posiadający szwedzki tytuł baronowski od 1720 r.⁸ Polskie szlachectwo otrzymał Eryk Reinhold von Albedyll w roku 1775⁹. Znakiem dziedzicznym rodu był herb własny Albedyll lub Albedylla: w polu błękitnym pień złoty ukośno prawy, o dwóch sękach z jednej, i jednym z drugiej strony, w prawym dolnym rogu tarczy półksiężyc srebrny rogami do pnia, a w lewym górnym sześciopromienna gwiazda srebrna. Nad hełmem w koronie pięć piór pawich. Labry błękitne podbite z prawej strony srebrem, a z lewej złotem¹⁰.

Von Albedyllowie powiększyli swój majątek w Karnitach do 2300 ha. Biorąc pod uwagę rozmiary majątków szlachty zamieszkałej w Prusach Wschodnich, stanowiło to bardzo duży obszar¹¹. Wiadomo, że jeszcze w 1889 r. do dóbr należały wsie i folwarki Boreczno (Schnellwalde), Uroczyisko (Herrlichkeit), Mozgowo (Nosewitz) i Piekło (Picklo), a także strumyk Kraga (Kragge) i Duba (Leissnersberg) oraz Małe i Wielkie Karnity. Całkowita wielkość majątku wynosiła wtedy

⁵ M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Palace i dwory dawnych Prus Wschodnich. Dobra utracone czy ocalone*, wyd. II, Olsztyn 1999, s. 108.

⁶ Z tego rodu pochodzili znamienite osobistości, pełniące funkcje wojskowe i administracyjne. Christoph Albrecht von Schönaich był pułkownikiem, w latach 1653–1654 pełnił funkcję starosty oleckiego. Georg von Schönaich (zm. 1664), także pułkownik, w 1659 r. pełnił funkcję starosty szczycieńskiego – M. Toeppen, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krajiny i kultury pruskiej*, Olsztyn 1995, s. 416, 419.

⁷ *Handbuch des Grundbesitzes der Provinz Ostpreussen*, Königsberg i. Pr. 1889, ss. 26–27.

⁸ *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, oprac. przez S. Uruskiego, A. A. Kosińskiego, A. Włodarskiego, t. I, Warszawa 1904, ss. 21–22.

⁹ S. Starykoń-Kasprzycki, *Polska Encyklopedia Szlachecka*, t. I, Warszawa 1935, przedruk: Warszawa 1994, s. 313.

¹⁰ J. Ostrowski, *Księga herbowa rodów polskich*, cz. II, Warszawa 1897, przedruk Poznań 1999, s. 10.

¹¹ Dla porównania obszary największych własności ziemskich w Prusach w XIX w. liczyły: Sorkwity w okresie prosperity 1770 ha; Arkłity, których właścicielem była rodzina von Egloffstein, miały 1904 ha; nieodległe od Karnit Jaśkowo w rękach rodu Finck von Finckenstein liczyło w tym samym czasie około 2000 ha; dobra w Prosniej miały wielkość 3036 ha.

2055 ha, w tym 846 ha pól, 265 ha łąk, 578 ha lasów¹² Albedyllowie pod koniec XIX w. prawdopodobnie oddali część dóbr w dzierżawę pochodzącemu z Boreczna Buchwalskiemu oraz Plasse i Schwarcowski¹³. Według spisu z 1905 r. w folwarku Duże Karnity było 120 mieszkańców, w tym 119 ewangelików, z których 111 było Niemcami¹⁴. W folwarku łącznie żyły 23 rodziny, rozlokowane w dwóch czworakach, dwóch budynkach mających po sześć mieszkań, budynku mieszkalnym koło stajni i w rządówce. Do tego należałoby doliczyć także osoby obsługujące pałac, mieszkające w Małych Karnitach.

Dobra były własnością rodu von Albedyll do lat dwudziestych XX w., gdy poprzez małżeństwo z Christą von Albedyll w 1926 r. właścicielem został hrabia Hans Arnold von Günther¹⁵. Von Günther – czy też Gunther lub Guenther, bo w takich wariantach nazwisko to zapisywano, była to rodzina hrabiowska, w roku 1518 Zygmunt Günther von Heidelberg otrzymał polskie szlachectwo¹⁶. Von Güntherowie posługiwali się dość popularnym herbem Gryf: w polu czerwonym srebrny gryf, którego przednia połowa przedstawia orła, druga lwa z ogonem zadartym, dziób złoty. Na helmie półgryf na lewo ku złotej trąbie słoniowej zwrócony¹⁷.

Prawdopodobnie Karnity wraz z pozostałymi dobrami należącymi do majątku były po przejęciu ich przez von Günthera w nie najlepszym stanie gospodarczym, ponieważ nowy właściciel dość szybko popadł w kłopoty materialne, a posiadłość podupadła na początku 1930 r. Dom wraz z dobrami sprzedano i został przejęty przez miasto Morağ. Niedługo potem, w 1932 r., małżeństwo von Günther rozpadło się, Christa von Albedyll udała się do swoich krewnych w Anglii, a hrabia Hans Arnold von Günther ożenił się po raz drugi. Wraz ze swoją nową żoną Hertą Oven wrócił jednak do dóbr w Karnitach i pozostał tam do końca wojny.

Historia rozkwitu majątku w Karnitach kończy się w 1945 r. wraz z tragiczną śmiercią ostatnich posiadaczy dóbr. Hrabia von Günther tuż przed przyjściem wojsk radzieckich w desperacji odebrał życie żonie i sobie¹⁸. Po wojnie pałac przez kilka lat był nieużytkowany – jako dawna siedziba niemieckiej szlachty stanowił dla osiadłej tu ludności relikwint przebrzmiałej historii. Początkowo przeznaczono go na spichlerz zbożowy. Dopiero od 1962 r. obiekt pełnił funkcję użytkową ośrodka wczasowo-kolonijnego. Na terenie dawnego sadu wybudowano domki kampingowe.

¹² Karnity były wtedy dość znaczącą miejscowością, stanowiły bowiem samodzielny okręg urzędowy – *Handbuch des Grundbesitzes*, ss. 26–27. Wkrótce potem skomunikowano wieś z sąsiednimi miejscowościami, w 1905 r. została poprowadzona droga asfaltowa z Bynowa do Karnit, na której budowę gmina miejska Miłomłyn złożyła składkę w wysokości 700 marek – *Chronik der Stadt Liebemühl. 1800–1922. Mit Anlagen zur Geschichte der Stadt (1749–1924)*, K. Bürger, Osteroder Zeitung, Leer, 1979, s. 79, 135.

¹³ Dane na temat dzierżawy za rok 1889 – *Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche, bearb.*, durch P. Ellerholz, H. Lodemann, Berlin 1879, tabela, ss. 104–105.

¹⁴ Strona internetowa www.ears.de, luty 2007.

¹⁵ *Herby rodów polskich, wydanie w opracowaniu Mieczysława Paszkiewicza i Jerzego Kulczyckiego. Spis rodów szlacheckich sporządzony przy współudziale Teresy Korzeniowskiej*, Londyn 1990, ss. 105–108.

¹⁶ Rodzina Günther udowodniła pochodzenie szlacheckie także na Litwie – w 1700 r. Później Adam Abraham Ignacy von Günther – prezydent sądów głównych departamentu mińskiego, zatwierdzony został w tytule hrabiowskim i zapisał do ksiąg szlachty guberni mińskiej w 1808 r. – *Polska Encyklopedia Szlachecka*, t. I, s. 279.

¹⁷ Jako pierwszy herb ten nadał książę polski Leszek III (805–815) swoim 14 synom. W późniejszych czasach bardzo duża liczba rodzin szlacheckich legitymowała się herbem Gryf – *Herby rodów polskich*, ss. 105–108. Także i do tego rodu należały wybitne jednostki. Najślawniejszym z przodków był generał Heinrich Johann von Günther – postać dla Polaków zdecydowanie negatywna. Generał von Günther był komendantem czarnych huzarów, walczył w bawarskiej wojnie sukcesyjnej; pełnił funkcję dowódcy regimenu bośniackiego za czasów Fryderyka Wilhelma II. Został odznaczony w 1788 r. za zasługi w obliczu wroga najwyższym wojskowym odznaczeniem pruskim „Pour le mérite”. Odznaczony został także Orderem Orła Czerwonego za dowodzenie w bitwie pod Kolnem. Od 1795 r. był generałem lejtnantem i dowódcą całego wojska stojącego w Prusach Nowowschodnich – M. Toeppen, op. cit., ss. 314–317.

¹⁸ C. E. L. von Lorck, *Landschlösser und Guttschäuser in Ost- und Westpreussen*, Frankfurt a. Main 1965, s. 117.

Nie wiadomo, jak wyglądał pierwszy dwór w Karnitach. Nieznana jest ani forma, ani charakter tego założenia. Nie wiadomo też, jakich rozmiarów był to obiekt – być może członkowie wielkiego i sławnego rodu von Schönaich, posiadacze wielkich dóbr ziemskich, zapragnęli wybudować sobie większą siedzibę świadczącą o ich prestiżu. Wojny szwedzkie i najazd Szwedów na okolicę w 1635 r. podczas inwazji na Prusy Królewskie były przyczyną zniszczenia tego dworu¹⁹.

Druga siedziba szlachecka w Karnitach była realizowana w połowie XIX w. Odciski i gmerki strycharzy w ceglach – K. Erdmana – z dwiema kielniami murarskimi, kasztą i wkomponowaną wewnątrz literą „Z” oraz E. Beseke – z dwoma trójkątami kreślarskimi, noszą datę roczną 1855²⁰, można zatem wnioskować, że budowę pałacu rozpoczęto po 1855 r. Prawdopodobnie w tym czasie zaprojektowano również i zrealizowano wkomponowany w otoczenie leśne i przyrodnicze park, porośnięty zróżnicowanym pod względem dendrologicznym starodrzewem. Wokół pałacu wybudowano mur parawanowy, naśladujący mury obronne, oraz niski mur ogrodowy w parku, prowadzący do niewielkiego cmentarzyka rodzinnego właścicieli dóbr, obecnie zarosniętego i prawie nieczytelnego – do dziś pozostały tam jeszcze reliktury grobowców rodzinnych. Za cmentarzem był sad, obecnie już nieistniejący. Do założenia pałacowo-parkowego należały prócz pałacu wozownia z podwieszonym stropem, chłodnia, dom ogrodnika oraz dwa budynki dla pracowników. W okolicach pałacu była także leśniczówka, ze względu na formę nawiązującą do zabudowy folwarku, warta uwagi.

Do folwarku Wielkie Karnity należały budynki folwarczne: magazyny, stajnie, stodoły. Naprzeciwko folwarku wybudowano rządcówkę, a nieco dalej znajdowało się sześć domów dla rodzin robotników folwarcznych wraz z zabudowaniami gospodarczymi²¹. Na wzgórzu w pobliżu folwarku znajdował się cmentarz ewangelicki. Obecnie cmentarz jest nie tylko zapomniany, ale właściwie już całkiem nieczytelny. Jednym z ciekawszych obiektów sztuki sepulkralnej był duży krzyż nagrobny wysokości około 2,5 m. Spośród pozostałych do dziś nagrobków na uwagę zasługuje charakterystyczny dla sepulkralnej sztuki protestanckiej pień dębu.

Pałac założony jest na rzucie dwóch połączonych ze sobą prostokątów z wieloma ryzalitami i dostawionymi po bokach dwiema wieżami pełniącymi funkcje komunikacyjne. Przy wejściu do obiektu znajduje się sklepiony krzyżowo trójrzędowy podcień z ostrołukowymi arkadami. Na nim umieszczona jest ażurowa bariera z ornamentem czwórliścia. Budynek wieńczy pseudokrenełaż – ząbkowane ślepe strzelnice w murze, wzorowane na średniowiecznym budownictwie obronnym. Wieże oraz ryzality pałacu mają pseudomachikuly – ślepe fryzy naśladujące otwory w podłodze ganku średniowiecznych murów obronnych służące do wylewania wrzątku i smoły na atakujących. Ryzality i wieże komunikacyjne zwieńczone są narożnymi wieżyczkami ozdobionymi dekoracyjnymi kotwami. Taras ma barierę ze sztucznego kamienia z ornamentem w formie rybich pęcherzy. Ostrołukowe i prostokątne okna ozdobione są opaskami ze sztucznego kamienia. Wnętrza pałacu pierwotnie przekryte zostały drewnianymi stropami. W pałacu pozostała do dziś oryginalna posadzka ceramiczna z ornamentami roślinnymi, a także schody z barierą opracowaną snycersko. Zachował się również kominiek stiukowy z kolumnienkami i ornamentem w formie liści dębu.

Analizując formę architektoniczną pałacu w Karnitach na tle neogotyckich budowli rezydencjonalnych zrealizowanych w dawnych Prusach Wschodnich, można stwierdzić podobieństwo do dwóch obiektów. Pierwszym jest pałac w Sorkwicach, który wraz z założeniem parkowym two-

¹⁹ Strona internetowa: www.ostpreussen.de, luty 2007.

²⁰ Na potrzeby budowy pałacu w okolicy została założona cegielnia, o czym świadczą pozostałości dołów w części gospodarczej założenia.

²¹ Jeden z budynków blisko zabudowań gospodarczych folwarku wyburzono w latach osiemdziesiątych.

rzy jedną z największych i najwybitniejszych realizacji XIX-wiecznych rezydencji na tym terenie. Obiekt ten został wybudowany na surowym korzeniu przez Juliusza von Mirbacha w latach 1855–1856. Ustawiony południową elewacją do Jeziora Lampackiego, w rozległym parku krajozbrazowym, tworzy wspaniale romantyczne założenie pałacowo-parkowe. Ma bardzo urozmaiconą sylwetkę z wieloma ryzalitami, ze smukłą oktogonalną wieżą w części wschodniej. Zwieńczone jest pseudokrenelażem i narożnymi niewielkimi wieżyczkami. Ściany ozdobione są wspornikami z pinaklami. Wykusze okienne zamknięte są od góry łukiem Tudorów oraz łukiem rundbogenstil. (Jest to także interesujący przykład teorii konserwatorskiej XX w. – po spaleniu przez Rosjan w 1914 r., zrekonstruowany został według stanu pierwotnego w latach dwudziestych)²². Pałac w Karnitach wykazuje analogiczność w stosunku do realizacji w Sorkwicach w zakresie zróżnicowania planu, zastosowania wież narożnych o różnych kształtach, a także detalu architektonicznego. Jednak ze względu na to, że oba były budowane niemalże w tym samym czasie, nie można mówić o zapożyczeniu z projektu pałacu w Sorkwicach, a raczej o indywidualnej, niezależnej realizacji.

Nieco później zrealizowany został dwór w miejscowości Langendorf, który przebudowano po połowie XIX w. Pierwotny obiekt – dawna siedziba rodu von Perbandt – był barokowy, w 1865 r. do dworu dobudowane zostały neogotyckie wieże i podcienie, a cały obiekt zjednoczono stylistycznie. Całokształtu dopełniają pseudokrenelaże i ostrołukowe okna²³. W pałacu karnickim zastosowano podobne wieże narożne oraz pseudokrenelaż wieńczący mury. I w tym wypadku trudno mówić o zapożyczeniach ze względu na późniejszy o około dziesięć lat czas realizacji dworu w Langendorf.

Zastosowanie historycznych form, odpowiednich elementów architektonicznych i detalu zbliża pałac karnicki do neogotyku strukturalnego. Faza strukturalna w linii rozwojowej neogotyku, poprawniejsza pod względem historycznym, odznaczała się pogłębieniem znajomości konstrukcji gotyku, wynikających z rozwoju historii sztuki i konserwacji zabytków²⁴. Pałac w Karnitach reprezentuje najbardziej rozpowszechniony model XIX-wiecznej szlacheckiej siedziby wiejskiej – nawiązującą do gotyku formę „zamkową”. W rezydencjach wiejskich takie formy miały służyć m.in. podkreśleniu średniowiecznej, rycerskiej genealogii ziemiaństwa, swoistej legitymizacji szlachty. Niezależność formy obiektu od wzorców regionalnych świadczy o jego oryginalności, a odzwierciedlenie historycznych form gotyckich i wysoki poziom architektury stawia ten tak mało znany obiekt pomiędzy najlepszymi realizacjami architektonicznymi w swoim czasie na terenie dawnych Prus Wschodnich.

²² A. Rzempoluch, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1993, s. 94. C. E. L. von Lorck, op. cit., s. 137.

²³ C. E. L. von Lorck, op. cit., s. 120.

²⁴ W przeciwieństwie do dekoracyjnego neogotyku nawiązującego do gotyku w wyniku przesłanek emocjonalnych i estetycznych, swobodnie posługującego się formami gotyckimi, łączonymi niekiedy z motywami antycznymi i orientalnymi – *Słownik terminologiczny*, s. 277.

1. Pałac – elewacja od strony dziedzińca
(fot. M. Dąbkowska)

2. Wozownia – strop (fot. M. Dąbkowska)

3. Pałac – wnętrze komnat (fot. M. Dąbkowska)

4. Pałac – klatka schodowa (fot. M. Dąbkowska)